

YAZI TASARIMINI ÖNEMSEYEN VE SAHİP ÇIKAN BİR KUŞAĞIN TEMSİLCİSİ: MUSTAFA EREN

Arş. Grv. Dicle YILDIRIM*

Özet: Bu çalışma; Mustafa Eren'in tasarımcı kimliğini ve görünürlüğünü temel alarak, Eren'i sanat ve tasarım aksında incelemeyi amaçlamıştır. Makalenin hedefi; Mustafa Eren'in tasarım eğitimi, profesyonel yaşamı, özellikle de yazı tasarımı ve kaligrafi çalışmalarını kapsamlı bir biçimde aktarmak; mevcut bilinirliğinin ötesine geçerek onu daha iyi tanıtmak, anlatmak ve hatırlatmaktır. Çalışmada, Eren ile bir dönemin nabzını tutan birebir görüşmeler ve röportajlar gerçekleştirilmiş; grafik tasarım alanında geçmişten bugüne yetkin olan isimlerden dinlenip Eren'e farklı açılardan bakılması sağlanmaya çalışılmıştır. Elde edilen bilgiler, araştırmalar ve ortaya çıkan değerlendirmeler ile birlikte Mustafa Eren hakkında tasarım tarihine detaylı bir not düşülmüştür. Tasarımcı kimliğinin sadece zaman ve mekâna sıkışmayan ölçekte bir üretim alanı olduğu gözler önüne serilmiş, geniş bir perspektifte ele alınmıştır. Araştırmanın sonucunda; tasarımcının geçmişten günümüze üretimleri dönemsel altyapıları irdelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme üzerine, Mustafa Eren'in yazı tasarımları ve kaligrafik düzenlemeleriyle tipografiye sağladığı katkılar ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Grafik Tasarım, Yazı Tasarımı, Tipografi, Kaligrafi

Geliş Tarihi: 06.03.2020 Kabul Tarihi: 11.12.2020 Makale Türü: Araştırma Makalesi

*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Tasarım Bölümü dicle.yildirim@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-1115-8017

REPRESENTATIVE OF A GENERATION THAT MINDED AND ADOPTED TYPEFACE DESIGN: MUSTAFA EREN

Res. Asst. Dicle YILDIRIM*

Abstract: This study aims to assess Mustafa Eren in the art and design axis based on his designer identity and visibility. The goal of the article is to convey Mustafa Eren's design education, professional life, and especially his typeface design and calligraphy works comprehensively, to better introduce him by going beyond his current recognition, explain and remind him. In the study, one-to-one meetings and interviews were held with Eren, which kept fingers on the pulse of an era, competent names from the past to present in the field of graphic design were listened to, and views of Eren from different perspectives were trialed. With the obtained information, the research and emerging evaluations, a detailed note has been recorded about Mustafa Eren in the history of graphic design. It has been revealed and discussed in a broad perspective that his designer identity is a production area that does not get stuck in only time and space. As a result of the research, the periodic infrastructures of the designer's past to present productions were examined and evaluated. Upon this evaluation, Mustafa Eren's contributions to typography with his writing designs and calligraphic arrangements were revealed.

Keywords: Graphic Design, Typeface Design, Typography, Design, Calligraphy

Received Date: 06.03.2020 Accepted Date: 11.12.2020 Article Types: Research Article

*Fatih Sultan Mehmet Vakıf University Faculty of Fine Arts Graphic Design Department dicle.yildirim@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-1115-8017

1. GİRİŞ

“Eğer tasarımcıların tarihleri doğru yazılırsa tasarım tarihî de doğru yazılır.”

(Ömer Durmaz, 2019)

Biyografi yazımı en az tarih yazımı kadar zor bir süreçtir. Özellikle Türkiye, tasarım tarihi bakımından zengin, kültürel bir birikime sahip olmasına rağmen, biyografiye dönüşmüş doğru, çağdaş örnekler az rastlanmaktadır. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü öğretim görevlisi ve tasarım tarihi araştırmacısı Ömer Durmaz (2019); tasarım tarihi ile uğraştığı on yıl içerisinde hep aynı kişiler üzerinden konuşulduğundan söz eder. “Elimizde hep İhâp Hulusi hep bir Münif Fehim var; beş on kişi, daha ötesini konuşmamışız. Hatta bu isimleri bile eksik konuşmuşuz, yeterince değerlendirmemiş, övgü hatta bazen abartı üzerine konumlandırmışız” diyen Durmaz, biyografi yazımının bu biçimde ele alınmaması gerektiğini dile getirmiştir. Günümüzde, araştırmacılar genellikle dönemin öne çıkan isimleri hakkında yazılı metin oluşturmakta ve onları canlı tutmaktadır. Ancak tarihsel döngü içinde sektörün başka aktörlerini öne çıkarmak bu bağlamda doğru bir yaklaşım olarak benimsenebilir. Dolayısıyla sektörün önemli aktörlerinin dışında kalan ancak tasarım tarihindeki yeri ve konumu itibarıyla birçok başarılı işe imza atmış isimler de bulunmaktadır. Bu isimlerin başında gelen Mustafa Eren, dönem ve yaş itibarıyla bugün adını sıkça duyduğumuz önemli grafik tasarımcılarla yıllarca beraber çalışmış, alanına değerli katkılar sağlamıştır.

Bu çalışma, Mustafa Eren’in biyografi yazımını yeniden ele alarak daha kapsamlı bir biçime dönüştürmeyi hedeflemiştir. Birinci bölümde, tasarım eğitimi süresince yaşadıkları ve profesyonel çalışma hayatından kesitler sunarak, tasarımcı kimliğinin nasıl oluştuğu aktarılmıştır. Yayın, basın hayatına girişi ve Çağaloğlu’ndaki

tasarım bürosunda geçen günleri üzerinden şekillenen çalışma, Mustafa Eren’in yazı tasarımı alanındaki varlığına değinmiştir. İkinci bölümde, Eren’i yakından tanıyan tasarımcıların kişisel görüşlerine yer verilerek, bilinmeyen yönleriyle Mustafa Eren’in üretimlerine bakılmıştır. Üçüncü bölümde ise Eren’in grafik tasarımcı kimliğinin dışında yazı tasarımı ve kaligrafi ustası olarak üretimleri ve tasarımlarına yer verilmiştir. Eren’in kendi anlatımlarıyla şekillenen çalışma, Türkiye’de grafik tasarımın mesleki oluşumuna ve bir dönemin iş sahasına dair bilgileri içerir. Bu bilgiler ışığında çalışmanın amacı ve kapsamı; Mustafa Eren’in var olan bilinirliğinin ötesine geçilerek onu daha iyi tanıtmaya, hatırlatmaya ve anlatmaya odaklanmış; yazı tasarımı, tipografiye dair yaptığı çalışmalar ve alana katkıları aktarılmaya çalışılmıştır.

2. MUSTAFA EREN’İN YAŞAMI, TASARIMCI KİMLİĞİNİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Mustafa Eren, 1944 yılında Denizli’nin Acıpayam ilçesinde sekiz nüfuslu bir ailenin beşinci çocuğu olarak dünya gelir. Annesi ev hanımı, babası ise geçimini ayakkabı tamiri yaparak sürdürmüştür. Türkiye’nin savaştan yeni çıktığı, ekonomik olarak olanakların kısıtlı olduğu yıllarda, gerçekleşmesi öngörülen birçok alandaki gelişmeler beklenenden daha geç olgunlaşmıştır. Yeni harflerin giderek yaygınlaşması, okuma yazma oranında artışa sebep olsa da tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik bunalım, Türkiye’yi de büyük ölçüde etkilemiştir. (Sarıkavak, 2005 s:127). Eren, böyle bir sürecin sonucu olarak ailesinin ekonomik sıkıntılarına destek olmak amacıyla ortaokul yıllarında tabelacıların yanında kalfa olarak çalışmaya başlamıştır. 1950 ve 60’lar, zanaatın ön planda olduğu, elle yapılan afişlerin özellikle de tabelacılığın önemli ve popüler olduğu yıllardır. Bilgisayar öncesi grafik tasarım döneminde yoğun olarak üretilen fırça tabela, apartman isimliği ve duvar yazısı

gibi ürünler zanaatkarlar tarafından yapılan ve üretildiği bölgeye özgü nitelikler taşıyan yerelliğin, geleneğin ve anonimliğin zanaat ile birleştiği grafik tasarım nüvelerinden olmuştur. (Ertürk,2018, s:218-224). Mustafa Eren'in yazı ile olan ilişkisi, o günlerin yazı kültürü ve anlayışı içinde şekillenir. Lise döneminde hem çalışan hem de okuyan Mustafa Eren yaşadığı şehirde "grafik" kavramının olmaması nedeniyle İstanbul'a gitmeyi düşünür. Üniversite sınavlarına girer ve birkaç yeri kazanır. Ancak amacı güzel sanatlar okumaktır. Bu karar, onun hayatında köklü bir değişimin kapılarını aralar. Yazı yazma aşkı Mustafa Eren'i bir an olsun yalnız bırakmaz. Güzel sanatlar okumak için İstanbul'a yerleşir ve bir tabelacının yanında çalışarak hayatını sürdürmeye başlar (Eren, 2019).

Türkiye'de, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne alternatif olarak 1957 yılında İstanbul'da Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu açılır. Okulun kuruluş aşamasında birçok Alman öğretim üyesi görev almış, Türkiye'nin ihtiyaçları doğrultusunda tasarım ve endüstriyel sanatlar alanında uzmanlar yetiştirmiştir. (Becer, 2009 s:114) Eren, o sıralarda Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu hakkında bilgi sahibi olmasını şu sözleriyle anlatır: "Ben İstanbul'a geldiğim zaman, böyle bir okulun varlığından haberim oldu. Daha sonra oraya müracaat ettim. Grafik bölümünün imtihanına baktım; yani resimden imtihan ediyorlar, bir de yazı koymuşlar, yazıdan imtihan ediyorlar... Dedim ki buraya girerim ben" (Eren, 2019). Bu karar ile birlikte Eren'in hayatında yeni bir sayfa açılmış, artık o Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nun grafik sanatları bölümü öğrencisi olmuştur (Görsel 1)

Güzel Sanatlar Akademisinde yazı eğitimi; Gazi Eğitim Enstitüsü öğrencilerinden Sait Yada ve Ferit Apa gibi isimler tarafından verilmiştir. Sait Yada, el sanatları ve endüstrinin ihtiyaç duyduğu tekniğe hakim, tasarım gücü yüksek kişilerin yetiştirilmesi amacıyla kurulan, Devlet Tatbiki

Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'na yazı eğitimi vermek üzere atanmıştır (Ertürk, 2014, s:96), Mustafa Eren (2019), öğrencilik yıllarına ait unutamadığı anıları arasında ayrı bir yere sahip olan Sait Yada'yı şu sözlerle anımsar;

"Grafik bölümünü kazandıktan sonra bir de mülakat vardı o zamanlar. Yani insanları yüz yüze tanımak istiyordu hocalar. Rahmetli Sait Yada hocamız mülakat sırasında benim yazılarımı görünce mülakattaki diğer hocalara; 'ben asistanımı seçtim' dedi. Fakat ne yazık ki talihsizlik, ömrü vefa etmedi. Bir kaza sonucu hayatını kaybedince benim de asistan olmak gibi hevesim ortadan kalkmış oldu. Zaten piyasada da çalıştığım için bilmiyorum asistanlık yapabilir miydim, yapamaz mıydım? Çünkü hem çalışıp hem okuyordum ben. Okul hayatı dönemimde tabelacılığın ötesinde Çağaloğlu'nda matbaa ressamlığı da yapıyordum. O günlerde grafik tasarımcı yoktu. Sadece ressamlar vardı. Siz bir iş için matbaaya gittiğinizde matbaacı diyordu ki; bunu ressama çizdir gel. Grafik tasarımcıya çizdir gel demiyordu, bilmiyordu... Bu arada piyasa tecrübem artıyor, matbaayı tanıyor, grafiği tanıyordum,"

Görsel 1. Sait Yada ve Öğrencileri Metal Kapak Fabrikasında "Soldan İkinci Mustafa Eren" 1968, İlhan Bilge Arşivi

Görsel 2. Leyla Uçansu ve Mustafa Eren, Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu, İlhan Bilge Arşivi

Görsel 3. Mustafa Eren'in Çağaloğlu'ndaki İş Yerinden Bir Kare, Motif Reklam Çağaloğlu İstanbul, İlhan Bilge Arşivi

Görsel 4. Mustafa Eren'in Çağaloğlu'ndaki İş Yerinden Bir Kare, Motif Reklam Çağaloğlu İstanbul, İlhan Bilge Arşivi

Mustafa Eren'in, bir yandan tasarım eğitimi sürerken bir yandan da Çağaloğlu'ndaki mesleki hayatı devam etmiştir. 1967 yılında Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulunda aynı sınıfta eğitim hayatları başlayan Grafik Tasarımcılar Meslek Kuruluşu'nun kurucu üyelerinden, Tanıtım Grafik Atölyesinin sahibi İlhan Bilge, Eren ile olan elli iki yıllık dostlukları ve mesleki ilişkilerinin hâlâ ilk günkü gibi devam ettiğini belirterek, okul yıllarında hiç unutmadığı bir anısını gülümseyerek şöyle ifade eder: (Görsel 2,3,4)

“Mustafa'nın Çağaloğlu'nda bir bürosu vardı, arka odası da kendi eviydi. Ön odasında da çalışıyordu. Müşterileri oraya gelirdi. Okul Beşiktaş'ta, sabah bürosunun kapısına 'şimdi geliyorum' diye bir yazı yapıştırıyor çıkıyor; okula geliyor. Okulda bir şeyler yapıyor, malzemeleri, kâğıtları masanın üzerinde bırakıyor. Buralarda çalışıyor görüntüsü verip koşuyor büroya...

Öğleden sonra yine bir geliyor bakıyor derken öyle ikisini beraber idare etti.” (Bilge, 2019)

Eren'in o dönemlerde ilham aldığı grafik tasarımcılar arasında Etem Çalışkan, ressam Nurettin, Sait Maden gibi isimler yer alır. Mustafa Eren (2019); “onlar bizim olmaya çalıştığımız idollerdi” açıklamasını yapar. Bu açıklamanın nedenlerini kendince cevaplamaya çalışan Eren; “Bizler biraz daha grafiği keşfetmeye çalışıyorduk. Onlar bizden çok daha ileridelerdi. Dünya basınına, grafik sanatını daha iyi takip ediyor ve anlıyorlardı. İşte biz bu arada doğruyu ve güzeli bocalamayla keşfetmeye çalışıyorduk.”

Eren'in Nuruosmaniye Caddesinde hem evi hem de iş yerinin olması, basın hayatıyla tanışmasına olanak sağlar. Mustafa Eren'in hayatında en önemli olaylardan biri Hey dergisi ile tanışmasıdır. Döneminin rakipsiz müzik dergileri arasında olan Hey dergisi için Eren (2019);

Görsel 5. Mustafa Eren'in ABD'de Bulunan Chartpak Yarışmasında Derece Alan Yazı Tasarımı, "Kaligrafik" / "Calligraphic" Alternatif Yayıncılık, Sayfa 176

"Bu benim iş hayatımın dönüm noktalarından biridir" diyerek derginin kariyeri açısından önemini vurgular.

İlhan Bilge (2019), Eren'i çok yönlü bir tasarımcı, yazı tasarımında "usta" olarak tanımlar. Eren'in çok uzun yıllar yazı ile uğraştığını, yazıyı farklı açılardan ele alabilen bir tasarımcı kimliğine sahip olduğunu öne sürer. Özellikle farklı malzemelerle kurduğu bağ, Eren'in tasarımcı yönünü besleyerek birçok alanda boy göstermesine olanak sağlamıştır. Bilge, bu çok yönlülüğü şöyle tarif eder: "Ama tutar metalden kumbara tasarlar, yaptırır, önerir. Polyesterden bir başka şey yapar, asetattan stant tasarımı yaptı, patent aldı. Girmedığı alan yok." (Bilge, 2019). Mustafa Eren'in Letraset firması tarafından düzenlenen yazı tasarımı yarışmasında ödüle layık görülen çalışmasının dışında; altmıştan fazla yazı tasarımı bulunmaktadır (Durmaz, 2010, s:194). (Görsel 5)

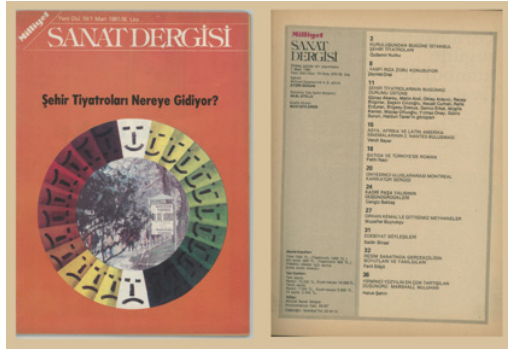
"Letraset", (aslen bir markadır ancak dilimize ürünün ismi olarak girmiştir) çıkartma harfler ile tek tek dizilen metinler daktilo edilir, harf yüksekliği, aralık ölçüsü, satır arası gibi detaylar

not edilerek dizgi bürolarına gönderilen uzun, zahmetli ve ekip çalışması gerektiren, bilgisayar teknolojilerinden hemen önce kullanılan bir yöntemdir. (Uçar, 2009, s:160) Bu bağlamda, Letraset tasarımcıya yüzlerce yazı tasarımı arasından seçim yapma imkânı vererek, grafik tasarımcının ihtiyacı olan yazıyüzünü Letraset kataloğundan seçerek kullanabilme fırsatı sağlamıştır (Kirişcan, 2015, s:116). Bu süreci yakın dostu ve meslektaşı İlhan Bilge (2019) şöyle özetliyor: "Letraset'e Türkiye'den yazı satan kişidir Mustafa. Onun yaptığı kadar çeşitli alanlarda iş yapmış bir grafik tasarımcı ben tanımam. Özellikle Helvetica ya da Futura gibi bir metinde ve başlıkta kullanılacak bir yazı tasarlasaydı. Onlar da kazanırdı."

Mustafa Eren (2019), Letraset firmasına gönderdiği yazı tasarımı için şu sözleri söyler; "O günlerde Letraset diye uluslararası bir grafik malzeme var. Bu malzeme firması İngiltere ve bir de Amerika'da vardı. Bunlar yarışma açardı. Ben de katıldım ve ilk kez Türkiye'den Letraset firmasına font kabul ettiren kişi olarak anıldım. Bu bana büyük bir sükse getirdi. Eski arkadaşlar bile beni oradan tanır. Sonra Chartpak firması, onlar bir yarışma açtı. Onlara da yine font gönderdim; o da kabul edildi. Yani dünyadan on kişinin fontunu kabul ettiler o dönem biri de bendim." (Görsel 6)

Görsel 6. Chartpak Designer Typeface Competition 1988, Erişim Tarihi:29.05.2019 <http://luc.devroye.org/fonts-93206.html>

Görsel 7. Milliyet Sanat Dergisi, 1981, Grafik Düzenleme Mustafa Eren, Ömer Durmaz Arşivi

Mustafa Eren, hayatının her döneminde yazıyı öne çıkartan ve önemseyen bir tasarımcı profili çizer. Bunun nedenleri arasında Mustafa Eren'in ve ekranlarının, yazı ve tipografinin gelişimi adına bilgili çabalar sarf eden kuşak olmaları gösterilebilir. Tasarım tarihi araştırmacısı Ömer Durmaz'a (2019) göre; kırılma noktası sayılabilecek bir dönemin aktörlerinden biri olan Mustafa Eren'e tarihsel süreç çerçevesinde bakıldığında yazı; matbaacının işi, sonradan bırakılmış boşluğa eklenen bir parça gibi düşünülmüştür. Ancak Eren gibi tasarımcılar yazıyı tasarımın bir parçası olarak görmeye başladığı andan itibaren yazı, tasarımın birincil öznesi olmuştur. Sait Maden'ler ile başlayan ve sonrasında Mustafa Eren ve dönemin tasarımcıları ile devam eden bu tasarım yaklaşımı, yazı düzenini yapan kişi ve tasarımcının konumunu da büyük oranda etkilemiştir. Bu bağlamda, Mustafa Eren için yazıyı keşfeden, sahiplenen, önemseyen bir kuşağın temsilcilerinden olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Mustafa Eren, çalıştığı dönem içerisinde yazı tasarımı ve gazetede başarılı tasarımcı kimliği ile adından söz ettirerek, sektörde aranan bir grafik tasarımcı olmuştur. Özellikle Milliyet Sanat dergisi döneminde, eğitimli bir tasarımcı olarak derginin grafik tasarımlarını yapmış, Akal Atilla, Zeynep Oral, Bülent Erkmen gibi

Görsel 8. Kapak Düzeni: Mustafa Eren. Mustafa Eren Arşivi.

isimlerle beraber Milliyet Sanat dergisinin oluşumunda ve ekibinde uzun yıllar çalışmıştır. Eren (2019), o günlerine ilişkin: "Milliyet Sanat dergisinde çok severek çalıştım. Çünkü herkes benim nasıl hayranlıkla çalıştığımı bilir. Eskiden kalma alışkanlıkla yapılan sanat dergilerden biraz farklı olmasını sağlamaya gayret gösterdim; o günkü şartlarda bu farklılık fark edildi. Herkes tarafından beğenildi. Başka sanat dergileri Milliyet Sanat'ın mizanpajını kopya etmeye çalıştı. Ama bizim şöyle bir avantajımız vardı. Milliyet Sanat dergisi, Milliyet gazetesinin gücüyle çıkıyordu. O, Milliyet gazetesinin şeref yayınıydı. Herkes Milliyet Sanat'a gelirdi; ressamlar Milliyet Sanat'a gelirdi, yazarlar, çizerler, tiyatrocular, fotoğrafçılar..." (Eren, 2019). (Görsel 7-8). Milliyet Sanat dergisi özellikle eleştirinin gündeme yerleşmesinde büyük katkılar vermiş ve sanat-toplum-yayıncılık-eleştiri-kültür gibi kavramların birbirlerini nasıl etkilediğine dair görüşleri içeren yazılarıyla farkındalık yaratmıştır (Özaltan, 2016, s:80).

Türkiye'de özellikle basın sektöründe, "grafik tasarımcı" tanımının henüz yerleşmediği hem tasarlayan hem de çizen kimseleri anlatmak için "basın ressamı" teriminin kullanıldığı bir dönemde, gazeteci Hıncal Uluç, Erenle tanışmasını şöyle özetliyor; "1980 yılında Erkekçe'yi çıkartmak için İstanbul'a taşındığımda Ercan Arıklı'ya "Bütün ekibim hazır. Bir tek

Görsel 9. 20.06.1974 Tarihli 2. İstanbul Festivali Kitabı, Mustafa Eren Arşivi.

kişiye ihtiyacım var” dedim. ‘Sayfalarımı çizecek bir ressamı (grafik tasarımcıya) Ama gazeteci ressamı... Şekli değil sayfaya koyduğu yazıyı sunmayı bilen ressamı...” (Durmaz, 2010, s:194). Eren’in basın sektöründeki varlığı ve çalışma alanı gün geçtikçe artmış ve bu alanda aranan bir isim haline gelmesine olanak sağlamıştır.

Eren, çalışmaları arasında yer alan İstanbul Festivali’ne yaptığı tasarımların kendisi için çok ayrı bir yere sahip olduğunu dile getirerek şu sözlerle aktarır:

“Yaptığım en önemli ve güzel işlerden biri de İstanbul Festivali işi idi. İkinci sene festivalde çalışan bir arkadaşım, bana bir maket de sen yapsana” dedi. “Ben de bir maket yaptım, bölüm aralarına aydınlar koydum. Aydınlar o günkü illüstrasyonlarımla süsledim.”

Mustafa Eren (2019), yedi seneye yakın İstanbul Festivali’nin işlerini yapmıştır. Şimdilerde gülererek anlattığı bu anısı, o dönemlerde Eren için oldukça kritik bir çalışma sahası anlamına gelmekteydi. (Görsel 9)

Eren, Milliyet Sanat, Nokta, Erkekçe, Kadınca, gibi birçok tanınmış derginin tasarım yönetmenliğini yapmış, kitap tasarımı konusunda değerli ürünler vermiştir. (Durmaz,2010, s:194) 13 yıl sarı basın kartı taşıyan Eren, uzun seneler bu sektörde çalışmış, deneyimli bir grafik tasarımcıdır. Eren (2019); yazı tasarımı ve basın hayatına ilişkin şu sözleri sarf eder: “Yazının

ötesinde gazetecilikte mizanpajdan tasarıma kadar birçok kalem ile uğraşırken yazıyı hiç bırakmadım. Yazı da beni bırakmadı.”

Yazı nosyonunun güzel olması ve sektörel deneyimlerinin ışığında yazı tasarımı ve kaligrafi ile olan üretimlerine hiç ara vermeden sürekli olarak devam eden Mustafa Eren, aktif çalışma hayatından sonra yazı ve kaligrafiye ağırlık vermiştir.

3.YAZI TASARIMLARI VE KALİGRAFİ ÇALIŞMALARI

Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Tasarım Bölümü öğretim üyesi Prof. Tevfik Fikret Uçar’a göre (2019); grafik tasarımcılar ses, duygu ve düşünce kavramlarını biçime dönüştüren insanlardır. Tipografinin duygu, düşünceler ve sesleri biçime dönüştürmesinde kaligrafi ve tipografi sanatçılarının yanı sıra grafik tasarımcıların bu süreçte devreye girdiğinden söz eder. Kaligrafi kelimesi “güzel yazı” anlamına geldiği gibi alfabe ek olarak görme biçimini ve görüleni yazı ile anlatmanın yollarından biridir ([http-1](http://1)).

Uçar (2019), kaligrafi sanatçıları için; o anda doğrudan yazdığı yazıyı sonuca ulaştırarak, eserin özgün bir dil ve çalışma tarzını ortaya çıkaran kişiler olduğunu ifade eder. Ancak Mustafa Eren için süreci şu şekilde konumlandırır: “Mustafa Eren grafik tasarımcı olarak bu işi ele alıp, harf biçimlerini kavramla ilişkilendirip

Görsel 10. Solda Tony Di Spigna Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinin Düzenlediği Uluslararası Anadolu Kaligrafi ve Tipografi Etkinliğinden Bir Kare, Sağda Aynı Etkinlikte Mustafa Eren Öğrencilerle Beraber. Erişim Linki:31.05.2019 <http://kaligrafitipografi.anadolu.edu.tr>

yeni bir tipografik örüntü yaratıp, kalıcı bir biçime dönüştürmek için önce tasarlayıp sonra bilgisayarda birleştirebilen bambaşka kulvarda çalışan bir insan” diyerek grafik tasarımcı olarak kaligrafi sanatçısı olma sürecine dair düşüncelerini dile getirir.

Başlangıcından bugüne kadar insanoğlunun kültür tarihi ve evrimi içinde yazı ne önemini kaybetmiş ne de yitip gitmiştir. Aksine her yeni dönemin teknik ve teknolojik gelişmeler içinde yazı kendi işlevini sürekli olarak yenilemiştir. (Sarıkavak, 2014, s:55). Bu bağlamda, Mustafa Eren de hayatının belirli dönemlerinde bu yenilenmeyi gerçekleştirmeye çalışmış; sürekli olarak kendini güncelleme noktasında çalışmalar yapmıştır.

Prof. Tevfik Fikret Uçar (2019); bir kaligrafi sanatçısını betimlerken öncelikle elinin çok sağlam olması gerektiğine değinir ve Mustafa Eren’i Tony Di Spigna’nın başka bir versiyonu

olarak gördüğünü; eskiden Rapido ve eğri cetveli ile çizilen yazıları bugün Spigna ve Eren’in illüstratör gibi bir programda çizerek mükemmel bir postscript yazı sanatı haline dönüştürdüğünden söz eder (Görsel 10). Bu noktada Mustafa Eren kaligrafi işini başka bir boyutta çalışarak, bugün bize farklı bir örneği de gösteren kişi olur. İlhan Bilge (2019), konuya ilişkin olarak son zamanlarda Eren’in uçla yazı yazmasını şu sözlerle açıklamıştır: “Uçla yazı... orada da müthiş işler çıkarıyor. Düşünün ki bizim yaşlarımız vücudumuza o kadar da hâkim olmayacağımız yaşlar. Eli titrediği için bu mesleği bırakan arkadaşlarımız var. Mustafa, bu yaştan sonra uçla yazıya (script) başladı” diyerek Eren’in yazıya olan düşkünlüğünden söz etmiştir (Görsel 11). Mustafa Eren, özellikle hayatında yazıyı sürekli olarak güncel tutmuş, kendini revize edebilmiştir. Bilge sözlerine: “sürekli kendini geliştiriyor ve eskileri atıyor; bunu yapan çok azdır” diyerek Mustafa Eren’in üretim sürecinin

Görsel 11. Mustafa Eren’in Yazı Çalışmasından Bir Kare, Dicle Yıldırım Arşivi.

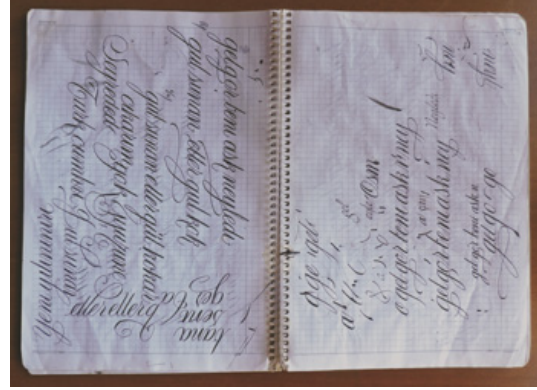
Görsel 12. Kaligrafi Çalışmaları, Mustafa Eren Arşivi.

ne kadar dolu ve yoğun olduğuna dikkat çeker. Ömer Durmaz (2019) ise kişisel bir gözlemini şu şekilde tanımlar:

“Tasarımcıların özellikle ileri yaşlardaki emeklilik dönemlerine baktığımızda, güzel yazıyı, hattı önemseyen önemli bir kesim olduğunu görüyoruz. İhap Hulusi Görey hayatının son döneminde yeni işler almayı atölyesinde kendi başına kaldığında hat yapmış. İlk öğrendiğimde bu bana biraz ilginç gelmişti. Daha sonra tek olmadığını gördüm. Mesut Manioğlu, Fahrettin Sepetçioğlu, Sait Maden, Mustafa Eren de güzel yazıyı önemseyip aktif mesleki kariyerlerinin ötesinde bu alana eğilmiş.” (Görsel 13)

Mustafa Eren’de aktif çalışma hayatının dışında kendi atölyesinde üretim yapmaya başladığında yazıyı ve kaligrafıyı her zamankinden daha çok sahiplenmiş; daha fazla değer vermiştir. Durmaz (2019); Eren’i yazıyı sahiplenen bir kuşak olarak ustalarından aldığı bayrağı taşımış ve bunu da sanat severlere sunabilmiş önemli bir değer olduğunun altını çizer. İlhan Bilge (2019), yazı ve kaligrafinin kendi alanı olmadığını fakat Mustafa Eren’in yazdığı yazıyı o kalitede yazan başka bir kişiyi de görmediğini dile getirir.

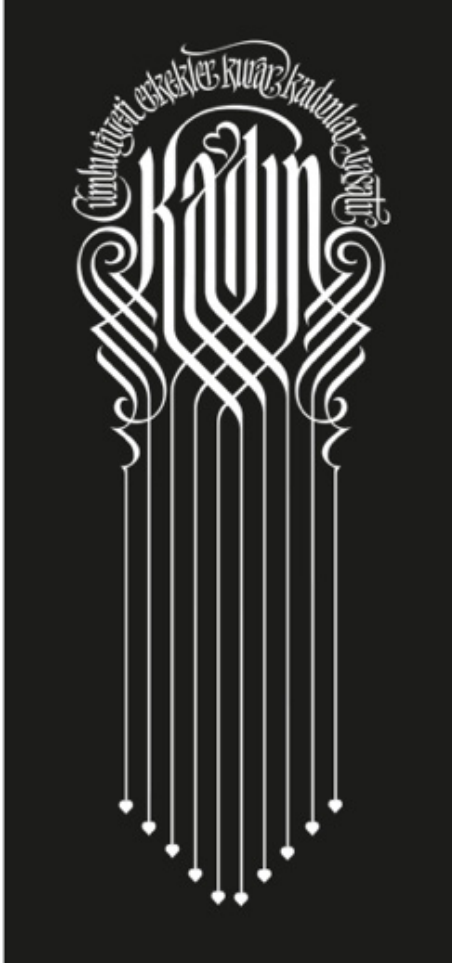
İlhan Bilge’nin yayıma hazırladığı ‘İlhami Turan: Nesillerin Hocası, Tasarımcı, Tanık’ başlıklı kitapta Prof. İlhami Turan, yazı ve tipografi

Görsel 13. Mustafa Eren’in Eski Defteri, Dicle Yıldırım Arşivi

seçiminin tasarımın tuzu ve biberi olduğunu ifade eder; özellikle zaman içinde kişilikli Türk grafik tasarımının mutlaka gerçekleşeceğinin altını önemle çizerek “ne geçmişte yapılanlara körü körüne kopya etmek bizi bir yere götür, ne de Batıdan kopyacılık, devşirmecilik! Doğunun ve Batının hazır kalıplarını aynen almadan, modern evrensel değerlerle mezcederek kişilikli grafik tasarım ürünleri ortaya koymalıyız” sözleriyle Türk grafik tasarımında benimsenmesi gereken bir vizyona da işaret eder. (Turan, 2017, s.8-14) Dolayısıyla teknikler daima evrim geçirebilmektedir; önemli olan tipografların hem buna açık olması hem de geleneksel değerleri muhafaza etmesidir. (http-2).

İlhan Bilge (2019) konuya ilişkin olarak: “Mustafa (Eren) bir parça eski Türk sanatlarını sürdürdüğü için bizim ana akım grafik tasarımcılar onu en öne itmezler. Onun tarzı, biraz daha Doğulu kalıyor. Halbuki Türkiye’de Türk grafik tasarımını sürdürüyorum diyebilen çok az kişi var... belki bir tek Mustafa (Eren) var. Bizler, hepimiz Batı örneklerinden besleniyoruz. O, hiçbir şeyden beslenmiyor. Kendi yazısından besleniyor. Yani Türk grafik tasarımı başlayacaksa Emin Barın gibilerden, Mustafa Eren gibilerden başlar.” Prof. Tevfik Fikret Uçar (2019) ise Mustafa Eren’in iyi bir sanat eseri ortaya koyup, iyi bir tasarım yapmaya çalıştığına dikkat çekerek; “İşin Doğusu

Görsel 14. Mustafa Eren'e Ait Kaligrafi Çalışmalarından Bir Örnek.
Mustafa Eren Arşivi

Batısından öte, Mustafa Eren'in derdi içerik ve biçim. Onu kurgulamaya çalışıyor. O, içerik ve biçimi en mükemmel şekilde kendi meşrebince bir hale getiriyor. İşte o zaman bir sanat eseri, bir tasarım, özgün bir eser ortaya çıkıyor” ifadelerini kullanır. (Görsel 12)

Uçar'a (2019); göre Eren'in ürettiği yazılar estetik, felsefi ve kavramsal pek çok boyutu biçime dönüştürürken aynı zamanda o dönemin kaligrafi dilini de ortaya çıkarmaktadır. Mustafa Eren, tekrarlardan dokular oluşturarak, tipografik örüntüler ile doku dilini başka bir anda kaligrafik bir detayın parçası halinde sunabiliyordur. (Görsel 14-15)

Bir bilgiyi, mesaj ve içeriğe yazıyla biçim veren bu kişiler grafik tasarım disiplini içinde en temel bir çalışma konusunun uygulayıcıları, içeriğe şekil verenlerdir (Uçar, 2004, s:107). Günümüzde sağlam çizim becerileri olan tasarımcılar mevcut olmasına rağmen birçoğunda orijinal çözümler oluşturarak bu alanı ilerletme isteği çok baskın değildir. Çünkü oldukça zahmetli ve içeriğin, en az form kadar önemli olduğu bu alan, sadece bir yazıyüzünün nasıl tasarlandığı değil, aynı zamanda neden yazı tasarlanması gerektiği düşüncesini de içinde barındır (http-3). İşte bu kurgulamayı yapabilen Eren'in, aynı zamanda seçim ve kararlarından dolayı yetkin kişiliğe ve bilgiye sahip bir yazı tasarımcısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Görsel 15. Tipografik Kurgular, Mustafa Eren Arşivi.

ABCDEFGHIJKLMNPO
QRSTUVWXYZ
abcdefghijklmnopqrstu
vwxyz
234567890

Görsel 16. Eren Karia Condensed Bold, Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı, Mustafa Eren Arşivi

Eren Laodikya italik

ABCDEFGHIJKLMNPOQRS
TUVWXYZ abcdefghijklmnopq
rstuvwxyz 0123456789

Eren Laodikya bold italik

ABCDEFGHIJKLMNPOQR
STUVWXYZ abcdefghijklmn
opqrstuvwxyz 0123456789

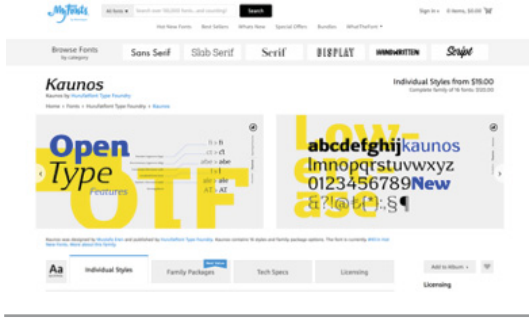
Görsel 17. Eren Laodikya Italik, Bold Italik Yazı Tasarımı, Mustafa Eren Arşivi.

Mustafa Eren, hazır fotodizgi gibi teknolojilerin yaygın kullanımında olduğu ve masaüstü yayıncılığın henüz var olmadığı bir dönemden, 1980'den bu yana üzerinde çalıştığı yazı tasarımlarını, 2002 yılından başlayarak bilgisayar ortamında kullanılabilir hale getirmektedir. (Sarıkavak, 2005, s:183) (Görsel 16)

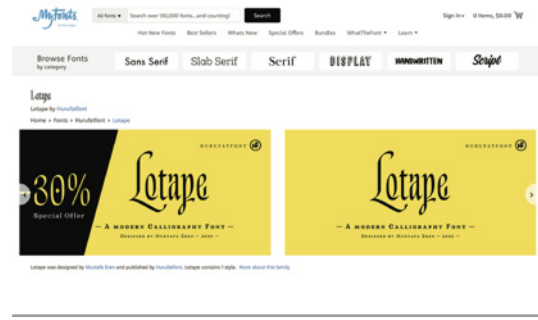
Bir kaligrafi ustası ve yazı tasarımcısı olarak Mustafa Eren, yarattığı özgün harf ve yazı tasarımlarının yanı sıra onların kalın, ince italik

gibi eski biçem çeşitlemelerini de tasarlayıp font ailelerini oluşturmuştur. (Sarıkavak, 2005, s:183) (Görsel 17) İlhan Bilge (2019), Eren'in font tasarımları hakkında; "Mustafa'nın çok güzel fontları var, fantezi yazıları da var. Ancak Türkiye'de font satmak çok zor. Uluslararası ilişkiler kurabilmek lazım. Satanlar var. Ama dünya ile bağlantı kurmak lazım. Şimdilerde bu ilişkilerini kurdu."

2020 yılı itibarıyla Hurufatfont Type Foundry

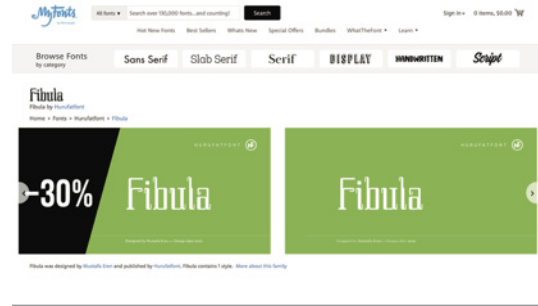

Görsel 18. Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Kaunos, Erişim Linki: 31.01.2020 <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/kaunos/>

Görsel 19. Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Lotape, Erişim Linki: 06.11.2020 <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/lotape/>

aracılığıyla Myfonts'da "Kaunos", "Lotape", "Fibula" ve "Anglez" adlı yazı tasarımlarını satışa sunan Eren, önümüzdeki günlerde yeni tasarımlarını paylaşmak için grafik tasarımcı ve yazı tasarımcısı Oğuzhan Cengiz ile çalışmalarını sürdürmektedir (Görsel 18-19-20-21). Aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinde öğretim görevlisi olarak yazı, kaligrafi ve yeni font tasarımı derslerini vererek bu alana tecrübeleriyle katkı sağlamaktadır. Alternatif Yayıncılıktan çıkan "Kaligrafik" adlı kitabı ile uzun yıllar üzerinde çalıştığı kaligrafi ve yazı tasarımlarından seçkilerin yer aldığı bu yayınlara tasarımcılara, sanatçılara ve öğrencilere özgün çalışmalarından oluşan grafik tasarım alanına nitelikli bir kaynak çalışması da kazandırmıştır. (Görsel 22)

Görsel 20. Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Fibula, Erişim Linki: 06.11.2020 <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/fibula/>

Görsel 21. Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Anglez, Erişim Linki: 06.11.2020 <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/anglez/>

Görsel 22. Mustafa Eren "Kaligrafik" / "Calligraphic" Alternatif Yayıncılık, Mustafa Eren Arşivi

balparmak

Görsel 23. Mustafa Eren Tarafından Yapılan Balparmak Yazısı, İlhan Bilge Arşivi

Tüm bu bilgiler ışığında tasarımcı özelinde konuya bakılırsa; Tevfik Fikret Uçar (2019) bu bağlamda:

“Mustafa Eren; Türk kaligrafi sanatı, Türk tipografi sanatı, Türk grafik sanatı denildiğinde kendi kuşağının önemli ve öne çıkan isimlerinden biridir. Bu özel isimde biri, tanınmayacak bir isim değildir. Elbette burada bilgisayar ortamı çok etkili... Mustafa Hoca'nın yakın zamandaki sergileri ve faaliyetleri de burada etkili oldu; böylelikle çok daha tanınır bir dil yarattı kendisine.” Uçar bu sözleriyle Mustafa Eren'in çalışmalarını, üretimlerini ve onların bilinirliğini çok kıymetli bulduğunu ifade eder.

Bilge (2019); “Benim en büyük müşterim Balparmak, Balparmak'ın yazısı Mustafa Eren'indir. Çünkü ondan daha iyi yazacak

kimseyi bilmiyorum.” Bilge ifade ettiklerine ek olarak Mustafa Eren'in birçok kitap tasarımı, logo tasarımları ve özgün yazı işleri olduğuna değinir. (Resim 23-24)

Durmaz (2019); Eren'in tasarımcı kimliğinin ürettiği işlerle bir bütünsellik gösterdiğini şu sözleriyle açıklar: “Eren'in o dönemki düzgün duruşu sayesinde bugün çok net, temiz dingin işler yapabiliyor. Şu an ürettiği işlerin kimliği Mustafa Eren'in kişiliğiyle alakalı bir şey. Eğer Mustafa Eren titiz, yalın düşünen, değerlerine sahip çıkan biri olmasaydı bunlar olmayacaktı. Bugün Mustafa Eren'i Mustafa Eren yapan geçmişteki üretimleri, insan olarak hayata bakışı, karakteri, o dingin insan, o egosunu öne çıkartmayan mütevazı insan ancak böyle güzel işler yapabiliirdi” diyerek düşüncesini aktarır.

Görsel 24. Mustafa Eren Tarafından Yapılan Kitap Tasarımları, İlhan Bilge Arşivi

SONUÇ

Mustafa Eren'in çocukluğundan itibaren yazıyla olan ilişkisinin başlaması, onun gelecekteki profesyonel hayatı ve kariyerinin nasıl şekilleneceği konusunda yol gösterici olmuştur. Özellikle sanata duyduğu ilgi, yazıya duyduğu sevgi ile birlikte Türk grafik tasarımında bir dönemin tasarım işlerini fiilen yapan öncüler arasında yerini almış, dönem ve yaş itibarıyla bugün adını sıkça duyduğumuz önemli grafik tasarımcılarla yıllarca beraber çalışmıştır. Kendine özgü tasarım dili, kendi alanını dolduran fakat dışarıya fazla reklam yapmayan mütevazı duruşuyla birçok başarılı işlere imza atmıştır. İşin mutfak kısmında bulunması ve hızlı tüketilen ürünler ortaya koymuş olması onu diğer tasarımcılar kadar öne çıkartmayan sebepler arasında görülebilir. Bugün verdiği enerji ve çabayı geçmişte de vermiş; ancak dönemin tasarım platformundaki eksiklikler onun öne çıkmasını engellemiş olabilir. Tipografi ve kaligrafiyle kurduğu bağın en az tasarım gücü kadar yüksek oluşu, nitelikli ve uzun soluklu projeler içerisinde yer almasını sağlamıştır.

Bir yazı tasarımı, zaman alan, titiz ve disiplinli bir çalışmanın sonucunda ortaya çıkmaktadır. Geçtiğimiz yüzyıldan bu yana teknolojik süreçlerden geçen yazı tasarımı, uygulama alanlarının gelişmesi ve ilerlemesi ile birlikte çok farklı bir konuma taşınmıştır. Günümüzde istenilen bir yazı tasarımı hızla indirebildiğimiz birçok web sitesi ve yazıyüzü

seçeneği bulunmaktadır. Bugün çok sayıda yazı tasarımı olmasına karşın 'neden yeni tasarımlar üretmeliyiz' sorusu oldukça kritiktir. Çoğunlukla, bir yazının nasıl tasarlanması gerektiği üzerinde durulur. Oysa yazı tasarımı "neden" tasarlamamız gerektiğinin cevabını vermek; en az "nasıl" sorusu kadar önemlidir. Mustafa Eren'in yazı çalışmalarına bakılacak olursa; yazı tasarımı ciddiye almış, tasarımın nedenlerine ve ihtiyaçlarına yönelik cevaplar aramış, sorgulamış, bu konular üzerine uzun yıllar odaklanmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla başarılı bir grafik tasarımcı olması dışında hem kaligrafi sanatçısı hem de bir yazı tasarımcısıdır. Eren'in basın sektöründeki çalışmaları, grafik tasarımcının basın yayın alanı için vazgeçilmez bir paydaş, etkili bir çözüm ortağı olduğu fikrinin pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İlerleyen yaşına rağmen, aynı zamanda büyük bir enerji ile sürdürdüğü üretimleri birçok genç tasarımcıya örnek teşkil eder niteliktedir.

Bugün sektörün aktörlerinden biri olan Eren, dönemin dikkat çeken isimleri kadar çok konuşulmamış olsa da Türk grafik tasarımı, Türk kaligrafi sanatı içerisinde adı geçen önemli isimlerden biridir. Mustafa Eren'in çalışmaları mercek altına alınarak grafik tasarım tarihindeki bilgi boşluklarının doldurulması ve alana katkı sağlanması amaçlanmıştır. Eren'in tipografiye dair yaptığı çalışmalar, son derece önemli olup, bu alanı beslemeye ve genişletmeye devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- Becer, E. (2009) “İletişim ve Grafik Tasarım”, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Bilge, İ. (Konuşmacı). (06.04.2019). Video Kayıt, Tanıtım Grafik Atölyesi, İstanbul: Beşiktaş.
- Durmaz, Ö. (Konuşmacı). (03.05.2019), Video Kayıt, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü, İzmir: Narlıdere.
- Durmaz, Ö. (2010). “İstanbul’un 100 Grafik Tasarımcısı ve İllüstratörü- İstanbul’un Yüzleri Serisi, 29”, İstanbul Büyükşehir Şehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- Eren, M. (Konuşmacı). (02.04.2019) Video Kayıt, Hurma Kafe,
- İstanbul: Çengelköy.
- Ertürk, M. (2018). “Sakarya’nın Fırça Tabela Ressamı: Enver Yücebalkan” Kütahya Dumlupınar Üniversitesi 1. Uluslararası Ahmet Yakupoğlu Şehir, Sanat ve Tasarım Sempozyum Bildiri Kitabı.
- Ertürk, M. (2014). “Türkiye’de Tipografi Eğitimi Üzerine” Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları Dergisi, Sayı:30, Ankara.
- Uçar, T. F. (Konuşmacı). (19.04.2019) Video Kayıt, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Tasarım Bölümü, Eskişehir.
- Kirişcan, B. (2015). “Ekranlar İçin Sayısal Tipografi” Mecra İlişkisi Bağlamında Sayısal Ortamda Tipografi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Grafik Tasarım Ana Sanat dalı Grafik Tasarım Programı, Sanatta Yeterlik Tezi, İstanbul
- Özaltan, Z. (2016). “Sanat Eleştirisi Kültürünün Türkiye’de Gelişimi 1880-1980” Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Sanat Dalı Yüksek Lisans Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Uçar, T. F. (2004) “Görsel İletişim ve Grafik Tasarım”, İnkılap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş, İstanbul.
- Sarıkavak, N.K. (2005) “Sayısal Tipografi 2 Batıda ve Ülkemizde Sayısal Harf / Font Tasarımcıları” Başkent Yayınları, Ankara.
- Sarıkavak, N.K. (2014) “Kaligrafik ve Tipografik Deneysel Tasarımlar” Grafik Kitaplığı- Grafik Tasarım Yayıncılık, İstanbul.
- Turan, İ. (2017) “Nesillerin Hocası Tasarımcı, Tanık İlhami Turan” Alternatif Yayıncılık, İstanbul.

• İnternet Kaynakları

- http-1: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/610404>
- (Erişim Tarihi: 04.11.2019)
- http-2: <http://gmk.org.tr/uploads/news/file-15465938932012996640.pdf>
- (Erişim Tarihi: 09/10/2019)
- http-3: https://www.tyoptheque.com/articles/we_dont_need_new_fonts
- (Erişim Tarihi: 09/10/2019)

• Görsel Kaynaklar

- Görsel 1: Sait Yada ve Öğrencileri Metal Kapak Fabrikasında “Soldan İkinci Mustafa Eren” 1968, İlhan Bilge Arşivi.
- Görsel 2: Leyla Uçansu ve Mustafa Eren, Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar
- Yüksekokulu, İlhan Bilge Arşivi.
- Görsel 3: Mustafa Eren’in Çağaloğlu’ndaki İş Yerinden Bir Kare, Motif Reklam
- Çağaloğlu İstanbul, İlhan Bilge Arşivi.
- Görsel 4: Mustafa Eren’in Çağaloğlu’ndaki İş Yerinden Bir Kare, Motif Reklam Çağaloğlu İstanbul, İlhan Bilge Arşivi.
- Görsel 5: Mustafa Eren’in ABD’de Bulunan Chartpak Yarışmasında Derece Alan Yazı Tasarımı, “Kaligrafik” / “Calligraphic” Alternatif Yayıncılık, Sayfa 176.
- Görsel 6: Chartpak Designer Typeface Competition 1988,
- <http://luc.devroye.org/fonts-93206.html> (Erişim Tarihi: 29.05.2019)

- Görsel 7: Milliyet Sanat Dergisi, 1981, Grafik Düzenleme Mustafa Eren, Ömer Durmaz Arşivi.
- Görsel 8: Kapak Düzeni: Mustafa Eren. Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 9: 20.06.1974 Tarihli 2. İstanbul Festivali Kitabı, Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 10: Solda Tony Di Spigna Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinin Düzenlediği Uluslararası Anadolu Kaligrafi ve Tipografi Etkinliğinden Bir Kare, Sağda Aynı Etkinlikte Mustafa Eren Öğrencilerle Beraber. <http://kaligrafitipografi.anadolu.edu.tr> (Erişim Tarihi: 31.05.2019).
- Görsel 11: Mustafa Eren'in Yazı Çalışmasından Bir Kare, Dicle Yıldırım Arşivi.
- Görsel 12: Kaligrafi Çalışmaları, Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 13: Mustafa Eren'in Eskiz Defteri, Dicle Yıldırım Arşivi.
- Görsel 14: Mustafa Eren'e Ait Kaligrafi Çalışmalarından Bir Örnek.
- Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 15: Tipografik Kurgular, Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 16: Eren Karia Condensed Bold, Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı, Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 17: Eren Laodikya İtalik, Bold İtalik ve Light İtalik, Yazı Tasarımı, Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 18: Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Kaunos, <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/kaunos/> (Erişim Tarihi: 31.01.2020).
- Görsel 19: Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Lotape, <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/lotape/> (Erişim Tarihi: 06.11.2020)
- Görsel 20: Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Fibula, <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/fibula/> (Erişim Tarihi: 06.11.2020)
- Görsel 21: Hurufatfont Type Foundry Tarafından Yayınlanan Mustafa Eren'in Yazı Tasarımı Anglez, <https://www.myfonts.com/fonts/hurufatfont-type-foundry/anglez/> (Erişim Tarihi: 06.11.2020)
- Görsel 22: Mustafa Eren "Kaligrafik" / "Calligraphic" Alternatif Yayıncılık, Mustafa Eren Arşivi.
- Görsel 23: Mustafa Eren Tarafından Yapılan Balparmak Yazısı, İlhan Bilge Arşivi.
- Görsel 24: Mustafa Eren Tarafından Yapılan Kitap Tasarımları, İlhan Bilge Arşivi.

